

Педагогіка і психологія

В. К. БУРЯК,
О. В. БУГРІЙ

Формування в учнів узагальнених пізнавальних умінь

Бугрій Олена Володимирівна – вчитель географії школи-гімназії № 8 м. Кривого Рога. У колі її наукових інтересів – питання використання преси у навчальному процесі.

Буряк Володимир Костянтинович – проректор по науковій роботі Криворізького педагогічного Інституту, доктор педагогічних наук, професор. Займається науковими дослідженнями в галузі дидактики. Він автор понад 150 праць, серед яких «Самостійна робота з книгою», «Урок в старших класах», «Самостійна робота на уроках фізики». Крім того, він учасник і доповідач на численних педагогічних конференціях, у тому числі і по лінії ЮНЕСКО.

Автори статті переконані, що досягти успіху на уроці можна, коли при виконанні завдань і вправ учні оперують усіма вміннями: порівняння, виділення головного, узагальнення, вміння встановлювати причину і наслідок.

Вивчення проблеми загального інтелектуального розвитку учнів у ході навчання, проведене протягом останніх десятиріч у педагогічній психології й дидактиці, дало значний теоретичний матеріал про суть умінь і навичок, про шляхи і способи їх формування, роль у засвоєнні знань та всебічному розвитку особистості.

Однак у науці поки що немає єдиного погляду на класифікацію умінь, як немає його і щодо термінології. Такі прийоми, як порівняння, виведення наслідку, підведення під поняття, визначення поняття, умовисновок, класифікація та інші, Н. Ф. Талізїна називає початковими логічними прийомами. Є. Н. Кабанова-Меллер логічні операції відносить до прийомів активізації, активно-чуттєвого мислення і навчальних практичних дій, які також формуються емпірично, у ході оволодіння знаннями. Практичними прийомами навчальної діяльності учні оволодівають, згідно з рекомендаціями, за образами. Прийоми активізації конкретно-чуттєвого мислення спираються на відтворення образів пам'яті і на уявлення під час роботи з різним навчальним матеріалом (читання географічної карти, рисунка, креслення, тексту і т. ін.).

Об'єктивною формою вираження прийомів навчальної роботи є опис, інструкція, вказівка, правило. Є. Н. Кабанова-Меллер визначає прийоми навчальної роботи як «систему дій, призначену для розв'язання задач» (Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. – М.: Знание, 1981. – № 6. – С. 7), хоча склад цієї системи дій, як правило, ще не проаналізований (тому вчителі і передають раціональні прийоми навчальної роботи практично, за зразком).

Є. Н. Кабанова-Меллер вважає за необхідне і можливе спеціально виробляти в учнів прийоми на-

вчальної праці з метою оволодіння змістом учбових предметів та розумового розвитку. Прийоми навчальної праці можуть бути елементами частковими й узагальненими, складними, можуть формуватися і застосовуватися в рамках одного предмета і бути міжпредметними. Показником сформованості прийому є перенесення його в нову навчальну ситуацію, у практичну діяльність. Такий прийом характеризується як узагальнений. Забезпечується узагальнення самою методикою формування прийому (зовнішні умови) та свідомим засвоєнням прийому учнями (внутрішні умови). Узагальнені прийоми можуть вести до нових знань (наприклад, читання будь-якого креслення). У цьому разі (при переході від загального до конкретного) прийом трансформується або включається без змін у нову систему дій. Успішність цієї операції в самостійній навчальній діяльності є показником розумового розвитку поряд із критеріями словесно-образного і абстрактного мислення. Такі новоутворення простежуються як у віковому плані, так і в індивідуальному розвитку і виявляються в усвідомленості розумової діяльності: організованості, системності, керованості.

Є. Н. Кабанова-Меллер відрізняє прийоми навчальної праці від умінь. Навчальні вміння формуються, на її думку, на основі прийомів, вони становлять собою «систему правильних і швидких дій під час розв'язання задач», – це перший етап оволодіння навичкою. На відміну від навички в умінні система закріплених дій є «розгорнутою» і усвідомлюється учнями поелементно, в діях. У навичці дія усвідомлюється лише під контролем свідомості і визначається автоматизованістю.

У праці Н. Ф. Талізїної поняття «прийом», «вид пізнавальної діяльності», «пізнавальне вміння (дія)» – синоніми (див.: Талізїна Н. Ф. Форми-

рованіе познавальної діяльності учасників. — М.: Знание, 1983. — № 3. — С. 19). Ці терміни вживаються під час характеристики вмінь, що входять у такі групи: початкові логічні прийоми мислення та специфічні прийоми пізнавальної діяльності. Дослідниця вбачає серйозний недолік сучасної освіти у невиробленості програм видів пізнавальної діяльності (умінь) з кожного предмета, хоч деякі кроки в цьому напрямі зроблені. Це означає, що по суті не розв'язане питання про критерії знань, бо знання функціонують, реалізуються не тоді, коли відтворюються поняття та визначення, а в діях із цими знаннями.

У руслі перебудови роботи навчальних закладів особливого значення набуває рекомендація Н. Ф. Талізіні: «Доти, поки не розроблені державні програми таких видів діяльності, вчитель під час визначення їх повинен передусім враховувати життєве призначення знань: які завдання (в широкому сенсі) повинен уміти розв'язувати учень за допомогою цих знань. Це і допоможе виділити ті вміння, в які слід включити знання в процесі їх засвоєння» (там же, с. 16).

У практиці навчання, як відомо, раціональні прийоми (їх логіко-психологічний зміст) не вичленяються і не фіксуються, не стають предметом спеціальної уваги вчителя й учнів, а це спричиняє неефективні витрати часу на виправлення теоретичних і практичних помилок учнів, низьку якість знань. «Разом з тим, — пише Н. Ф. Талізін, — виділення змісту кожного виду (прийому) пізнавальної активності — особливе завдання, нерідко дослідницьке» (там же, с. 19). Це стосується передусім тих специфічних прийомів пізнавальної діяльності, оволодіння якими веде до освоєння понять, що є базовими для тієї чи тієї навчальної дисципліни.

Сформоване узагальнене специфічне пізнавальне вміння може бути достатньо легко перенесено у цикл предметів. Як і Є. Н. Кабанова-Меллер, Н. Ф. Талізін бачить у формуванні узагальнених прийомів один із шляхів розвиваючого навчання. «У цьому зв'язку під час побудови змісту навчання необхідно враховувати зв'язки і взаємовідношення по всіх трьох лініях: 1) предметні специфічні знання; 2) специфічні види діяльності; 3) логічні прийоми мислення і логічні знання, що входять у них», — робить висновок Н. Ф. Талізін (там же, с. 62).

Ю. К. Бабанський дав класифікацію загальних (загальнонаукових) умінь з позиції загальної структури діяльності і процесу засвоєння знань. Його класифікація включає в себе три групи загально-навчальних умінь і навичок: навчально-організаційні, навчально-інформаційні та навчально-інтелектуальні. Подібно до інших авторів, він виділяє, наприклад, такі складні синтезовані вміння, як уміння мотивувати свою діяльність, планувати її та вміння здійснювати самоконтроль за результатами (див.: Б а б а н с к и й Ю. К. Рациональная организация учебной деятельности. — М.: Знание, 1981. — № 3. — С. 8–18). Це ті вміння, за якими можна судити про усвідомлене ставлення до навчальної праці. Сформованість їх означає якісно новий ступінь процесу навчання.

Слід зазначити, що дидактика ще не повністю освоїла результати наукових досліджень у галузі мислительної діяльності, тому нерідко розвиток в учнів мислення спирається на педагогічну інтуїцію. З огляду на те, що вимога до виховання мислення у навчальних програмах не конкретизована, питання про узагальнені вміння втрачає для вчителя свою актуальність і не виділяється як особливе завдання навчальної роботи. Труднощі, з якими стикаються учні у своїй розумовій діяльності, пояснюються головним чином тим, що досі у школі панує стихійне оволодіння мислительними операціями. Багатьом урокам ще не вистачає спеціальної діяльності, спрямованої на відпрацювання цих операцій.

Усвідомлення узагальнених умінь утруднене і прямою поєднаністю операційної сторони діяльності з її конкретним змістом. Розумові дії нібито невло-

вимі для учня у здійснюваних пізнавальних процесах. Власна розумова діяльність для нього залишається «у затінку», тому рівень її не завжди відповідає поставленим вимогам.

Усі вчителі одностайно погоджуються з тим, що навчити учнів самостійно здобувати знання — одна з найважливіших цілей їхньої праці. Тут потрібна система вправ, за допомогою яких можна було б виробити в них уміння знаходити економічні, раціональні прийоми роботи. А проте невідомо, як формувати ці вміння.

Не зайвим буде сказати, що процес формування таких умінь сам по собі дуже складний, він включає в себе і усвідомлення структури вмінь, і їх практичне відпрацювання, і перенесення на новий зміст. З огляду на це всередині його виділяється кілька етапів: 1) усвідомлення учнем значення вмінь виконувати певні дії (мотиваційна основа дії); 2) визначення мети дії; 3) усвідомлення наукових основ дії; 4) визначення основних структурних компонентів дії, загальних для широкого кола завдань і незалежних від умов, у яких виконується дія (такі структурні компоненти виконують роль опорних точок дії); 5) визначення найбільш раціональної послідовності виконання операцій, з яких складається дія, — побудова моделі (алгоритму) дії шляхом колективних або індивідуальних пошуків учнів; 6) виконання невеликої кількості вправ, за допомогою яких учитель контролює дії своїх вихованців з погляду їх відповідності нормам; 7) навчання школярів самоконтролю за виконанням певної дії; 8) організація вправ, що потребують від учнів уміння самостійно виконувати певну дію в умовах, що змінюються (варіюються); 9) використання вмінь виконувати певну дію в процесі оволодіння новими, складнішими вміннями у більш складних видах діяльності.

Перелічені етапи включають у себе не лише виділені психологами основні компоненти цілеспрямованої дії, а й додаткові, що забезпечують вищий рівень самостійності і творчий підхід до виконання навчальних завдань.

Розглянутий спосіб формування вмінь забезпечує активну участь учнів у виявленні структури дій і раціональної послідовності виконання окремих операцій, із яких воно складається. Структура дії (її модель) науково обгрунтовується. Це дає позитивні результати: учні набувають здатності застосовувати вміння, виконувати певну дію в новій ситуації.

Визначення операцій, що становлять дію, є необхідною умовою вибору раціональної методики формування відповідних умінь. Знаючи складові тієї чи іншої дії, вчитель визначає найбільш раціональну послідовність вироблення вмінь виконувати кожен з них, а потім уже формує вміння виконувати дію в цілому. Усвідомлення учнями наукових основ виконання окремих операцій і дії в цілому сприяє швидшому оволодінню вмінням і скорочує кількість потрібних для цього вправ.

Основною формою роботи є навчальні завдання, які органічно входять в уроки і зв'язані з ними спільною метою і змістом. А оскільки вміння завжди конкретні, мислительні операції спочатку формуються на цілком визначеному матеріалі і лише потім, в результаті спілкування, набувають у свідомості учнів узагальнено-абстрагованого характеру. Відбуваючись одночасно з засвоєнням знань, вироблення вмінь здійснюється не попутно, стихійно, а цілеспрямовано, внаслідок спеціально організованої діяльності.

Отже, щоб кожне вміння було доведено до свідомості учнів, навчання можна починати з ознайомлення їх із термінами (порівняння, узагальнення, причина, наслідок і т. д.), з пояснення значення вмінь та повідомлення даних про його зміст.

Наприклад. «Діти, на уроках вам часто задають питання: чому? через що? Відповіді на них допомагають встановити причину (чому так, а не інакше пишуться

слова або відбуваються певні події). А що таке причина? Причина — це явище, яке передує якомусь іншому явищу і викликає його (наводяться конкретні приклади). Але є ще наслідок. Це — те, що слідує за причиною, що відбувається з тієї чи іншої причини, тобто результат її.

Про наслідок запитують іншими словами: до чого це призвело? що сталося в результаті цього? і т. д. (наводяться приклади).

Оскільки в кожне вміння входять знання про дії, учням необхідно пояснити, як вони мають виконувати ту чи іншу мислительну операцію, тобто дати знання загального правила, за яким вони мусять діяти. Цілеспрямоване формування більш успішно здійснюється в тому разі, коли попередньо виявляється конкретний склад, структура вміння, що має бути усвідомлена учнями.

Ось, для прикладу логічна послідовність, в якій відбуваються мислительні операції у ході узагальнення та порівняння: 1. Узагальнити — це означає: а) зіставити предмети, слова чи явища; б) виділити в кожному з них головну, спільну ознаку; в) об'єднати їх за цією ознакою. 2. Порівняти — це означає: а) виділити ознаки предмета, слова чи явища; б) знайти подібні ознаки; в) знайти різні ознаки; г) зіставити предмети за цими ознаками.

Усвідомивши логічний принцип, який лежить в основі вміння, учень може орієнтуватися в правильному проведенні кожної операції і здійснювати контроль за її виконанням.

Проте одного знання, як виконати певну дію, ще недостатньо. Уявлення так і залишаться на рівні уявлення, якщо учні практично не оволодіють необхідним умінням. Безперечно, тут потрібне тренування в застосуванні знань про дії. Тому, ознайомивши учнів з призначенням та структурою того чи іншого вміння, необхідно тут же запровадити тренувальні вправи на його вироблення. І чим більше буде видів вправ, тим кращі можливості для вироблення вмінь.

Розглянемо це на прикладі вміння класифікувати.

Як відомо, класифікація має величезне значення для теоретичної і практичної діяльності. Вона полегшує процес вивчення предметів і явищ навколишнього світу. Класифікація широко використовується в математиці, хімії, ботаніці, зоології, геології; важливого значення набуває вона і в суспільних науках. У навчальному матеріалі з мов, математики, географії, ботаніки, історії мають місце різні класифікації (наприклад, класифікація частин мови, членів речення; цілих чисел, кутів, трикутників; гірських порід за способом їх утворення, островів за походженням; листків за будовою; суспільно-економічних формацій за способом виробництва). Однак учням учителі не завжди пояснюють, як відбувається класифікація, яких спільних, не залежних від конкретного змісту правил треба при цьому додержуватися.

У V класі слід проводити цілеспрямовану пропедевтичну роботу, яка б готувала школярів до усвідомленого оволодіння загальнологічною дією класифікації. Внаслідок цього вони повинні навчитися: групувати об'єкти за заданою ознакою; виділяти ознаку, спільну для даних об'єктів; добирати об'єкти, які мають певну ознаку; самостійно знаходити ознаку, за якою можна розподіляти вивчені об'єкти; проводити групування об'єктів за обраною ознакою на простих прикладах із математики, української чи російської мови, природознавства. Ці вміння мають формуватися під час виконання вправ як спеціально складених, так і тих, що є у відповідних підручниках для V класу.

З учнями VI класу доцільно розглянути таке коло питань, пов'язаних із класифікацією: класифікація як загальнологічна дія; її правила, можливі помилки у ході її виконання; класифікація за двома і трьома ознаками. Крім необхідних умінь, пов'язаних із

класифікацією, шестикласники мають дістати уявлення і про те, що класифікація в будь-якій галузі знань, незалежно від конкретного об'єкта, що піддається їй, виконується за одними і тими ж правилами. В учнів необхідно сформувати вміння застосовувати одержані знання для систематизації вивченого математичного матеріалу і переносити ці знання на матеріал з іншої галузі знань.

Для учнів V класу слід розробити систему вправ, які б сприяли формуванню таких умінь: а) віднести дані об'єкти до тієї чи іншої з указаних груп; б) дані об'єкти розподілити на групи за вказаною ознакою; в) дані об'єкти об'єднати в групи; дати назву кожній з них; г) вказати ознаку, за якою об'єкти об'єднані в групу; д) вибрати ознаку, за якою можна виконати розподіл даної сукупності об'єктів на групи.

А ось приклади вправ.

1. Розподіліть дану сукупність чисел на три групи. В першу включіть числа, кратні 3, в другу — числа, що при діленні на 3 дають остачу 1, в третю — числа, які при діленні на 3 дають остачу 2.

2. Букви українського алфавіту (крім *й* і *ь*) розподілені на дві групи. Дайте назву кожній групі: 1) А Е Є І Ю У Ю Я, 2) Б В Г Д Ж З К Л М Н П Р С Т Ф Х Ц Ч Ш Щ.

3. Дайте назву кожній групі предметів. Чи всі предмети, що відносяться до тієї чи тієї групи, вказані? Якщо ні, то назвіть ще кілька предметів, які мають входить до тієї і тієї групи. 1) а, г, д, к, 2) Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон, 3) . . . ? 4) Віра, Надія, Ольга, Марія, Ганна; 5) Пігмет, присушок, годаток 6) Стіл, диван, стілець, крісло, 7) 2, 4, 6, 8, 8) Понеділок, вівторок, середа, 9) Січень, лютий, квітень, травень, 10) Алма-Ата, Баку, Ашгабад, Київ, Вільнюс.

4. Дані речовини розподіліть на дві групи. Дайте назву кожній з них. За якою ознакою зроблено розподіл на групи? Цукор, сіль, пісок, глина, граніт, вугілля, кисень, азот.

У VI класі учням доцільно запропонувати вправи такого характеру: а) розподілити дану сукупність об'єктів на класи за вказаною ознакою або за ознакою, визначеною самостійно; б) знайти помилку в даній класифікації; в) виправити класифікацію; г) провести класифікацію за двома даними ознаками; д) провести класифікацію за трьома даними ознаками.

Наводимо приклади таких вправ із коментарями до деяких із них.

1. Розподіліть букви а, б, в, г, д, е, с, ж, з, і, ї, к, л, м, н, о на групи за якою-небудь відомою вам ознакою.

2. Натуральні числа, розташовані між числами 14 і 25, розподіліть на дві групи за якою-небудь ознакою. Стежте за виконанням правил класифікації.

3. Чи можна класифікувати: а) кути на гострі, прямі і тупі? б) геометричні фігури на многокутники і кола? в) трикутники на різносторонні, рівнобедрені і рівносторонні? г) трикутники на прямокутні, косокутні і рівнобедрені?

4. Прочитайте уривок із твору учениці і визначте, чи все в ньому правильно: «Це цікаве завдання захопило всіх. За нього гаряче взялися всі учні нашого класу: хлопці гівчата, відстаючі?» (Остання вправа має на меті сформувати вміння виявляти помилки в неправильних класифікаціях).

5. Розкласифікуйте трикутники, беручи до уваги одночасно дві ознаки: величину кутів і рівність сторін. (Під час класифікації за заданими ознаками вийдуть такі групи: гострокутні різносторонні, гострокутні рівнобедрені, тупокутні різносторонні та тупокутні рівнобедрені).

Слід зазначити, що для розвитку мислення більш цінними є не окремі логічні завдання, а послідовна система продуманих вправ, яка приводить у рух усю сукупність пізнавальних умінь. Тоді учні зможуть помітити взаємозв'язок між уміннями і практичною необхідністю одного вміння для виконання іншого.

- 3 -

Власне, все навчання слід проводити, так би мовити, покровоко: спочатку відпрацювати одне вміння, потім інше, після чого дати учням завдання, що потребуватиме застосування обох набутих умінь, і т. д. Поступово система «нарощуватиметься». Це необхідно ще й тому, що сама структура пізнавальних умінь потребує їх комплексу.

Так, зробити порівняння неможливо без попереднього аналізу матеріалу, а вміння узагальнити включає в себе аналіз, порівняння та виділення головного. Тому, виробляючи в учнів одне вміння, ми повинні якомога раніше поєднувати його з іншим, уже набутих, щоб школяр міг легко використовувати їх одночасно, в потрібній послідовності.

Наприклад, у курсі фізики XI класу вивчаються різні часткові приклади електромагнітного поля: електростатичне, стаціонарне електростатичне, вихрове електричне і магнітне. Можна зіставляти їх властивості, знаходити в них спільне і відмінне. У цьому курсі зіставленню піддаються також магнітні властивості речовин (феромагнетики, пара- і діаманетики), властивості полів і речовин, хід променів у лінзах і зеркалах та ін.

Розвиваючи в учнів VII класу узагальнюючі пізнавальні вміння, доцільно навчати їх, скажімо, на уроках географії складання порівняльної характеристики рельєфу і будови материків на прикладі Африки і Австралії, показавши їм схему її побудови: вибрати ознаки для порівняння → знайти риси подібності → знайти риси відмінності → у чому вони виявляються?

На запитання: «Які форми рельєфу переважають?» учні мають дати орієнтовно таку відповідь: «І в Африці, і в Австралії переважають рівнини, проте в Африці більше плоскогір'їв, особливо на сході. В Австралії плоскогір'їв менше, і вони розташовані на заході. В Африці дуже мало низовин; вони лише вузькими смугами тягнуться по узбережжях великих річок Ніла і Нігера. В Австралії низовини займають майже третину материка в його центрі і на узбережжях.»

Завершивши порівняльну характеристику, учні роблять висновок, що в рельєфі материків багато спільного, але є й істотні відмінності, називають причини, які полягають у єдності походження та особливостях будови материків.

Подібні завдання позитивно впливають на якість знань учнів. Виконання цих завдань потребує аналізу, зіставлення, узагальнень та інших мислительних операцій, а це сприяє взаємозв'язку і взаємопроникненню умінь, застосуванню їх у системі.

На уроках слід спрямовувати частину завдань і вправ на те, щоб у ході їх виконання учні оперували всіма вміннями: порівнювали, виділяли головне, узагальнювали, встановлювали причину і наслідок. Усе це сприятиме активізації й динамічності їхньої розумової діяльності.

Вивчення передового досвіду і педагогічний експеримент свідчать про те, що робота, спрямована на формування пізнавальних умінь, звичайно сприймається й виконується учнями з цікавістю. Активність їх у дослідних ситуаціях помітно зростає, незважаючи на те, що об'єктом вивчення є не конкретні факти, а суцільно теоретичний матеріал. У роботу включаються навіть пасивні школярі. Вони охоче беруть участь у розмірковуваннях, швидко реагують на запитання, навіть змагаються на кращі відповіді. Все це свідчить про великий інтерес учнів до завдань, що потребують розумового напруження і несуть інтелектуальне навантаження.

Нам уявляється, що ті процеси, які діють у даних інтелектуальних завданнях, можна вважати у той же час такими, що входять у склад механізмів виникнення інтересу до самої інтелектуальної діяльності. Це поступово перетворює вміння з мети, з предмета пізнання у засіб розв'язання пізнавальних задач, видобування і засвоєння знань, у результаті чого підвищується рівень пізнавальної діяльності, вона набуває самостійного значення і спонукує учнів до дальшого пізнання.

Клуб «Перевесло»: любов і злагода

Два роки існує в журналі психологічний клуб «Перевесло». Отже, можна підбити деякі підсумки: чим ми були для читача і чим би хотіли стати, хто був нашим співрозмовником біля домашнього вогнища. Треба сказати, багато в чому допомогли нам ваші, шановні читачі, листи. Листи подяки, листи критичні... Але щирі і відверті, вони переконали нас у тому, що «Перевесло» читають, на зустрічі чекають.

Звичайно, не кожний наш співрозмовник одразу кидався виконувати наші рекомендації. Але кожна бесіда вимагала від читача активної психологічної роботи, самоаналізу, самовдосконалення врешті-решт.

Отже, ми і надалі будемо торкатися проблем самотерапії. Сподіваємося, що читачі напишуть у своїх листах про труднощі і проблеми, які спричиняють душевний дискомфорт, а ми, у свою чергу, спробуємо підказати найбільш ефективні методи їх подолання.

У майбутньому «Перевесло» бачиться як консультативний клуб, який оперативно має відгукуватися на події суспільного і особистого життя, а надто такі, які травмують людську психіку. Не всі ситуації, звичайно, сприймаються людьми однаково. Можливо, хтось, впевнений у собі, ознайомившись з якоюсь незвичайною для інших подією, подумає, як такі дрібниці можуть когось турбувати. Що ж, у такому випадку наш читач може поставитися до прочитаного як до цікавого факту, або спокійно перегорнути сторінку журналу і заглибитися в матеріали інших рубрик.

А тим, хто не обминув нашого вогника, пропонуємо тематику бесід, на які слід очікувати в клубі «Перевесло» в 1993 році.

Найближчим часом поговоримо про формування активної економічної життєвої стратегії. Спробуємо разом сформувати себе як суб'єкта-риночника. Не перекупщика і нитика, в якого постійно немає грошей, не ображеного на суспільство організатора навчально-виховного процесу, а особистість, котра здатна зробити рішучі кроки в дикому ринковому просторі нашої країни.

Спробуємо повести мову про вічне, про кармічні вузли нашого існування, намітити способи розвитку нашої духовності, які відрізняються від рецептів магів, екстрасенсів і чаклунів.

Ще одна тема, яку неможливо сьогодні обминати і яку ми обов'язково використаємо у наших самотерапевтичних консультаціях — це труднощі національного і політичного усвідомлення і становлення. З редакційної пошти ми знаємо, що саме ця тема продукує неприємні відчуття психологічних негараздів, є причиною дискомфорту пригніченого стану.

Діятиме експрес-консультація, де на запитання читачів кваліфіковані відповіді дадуть провідні психологи України.

Тож нехай не гасне вогник нашого з вами клубу, нехай зустрічі в ньому запалять у ваших серцях потяг до добра, любові і злагоди.